

Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej. Implikacje dla wschodniego pogranicza Polski

* * *

Międzynarodowa konferencja naukowa, Białowieża 14-16 września 2003 roku

Urszula Abłażewicz

KAPITAŁ SPOŁECZNY NA POGRANICZU JAKO PROBLEM BADAWCZY

Koncepcja kapitału społecznego odnosi się do możliwości aktywizacji i wykorzystania zasobów więzi, sieci i grup społecznych dla generowania zysku na poziomie indywidualnym i szerszych całości społecznych. Wspólne dla różnych ujęć kapitału społecznego jest przekonanie o związku pomiędzy wysokim poziomem między-grupowego zaufania i współpracy a rozwojem społeczno-gospodarczym. Relacja ta jest szczególnie istotna w początkowych fazach rozwoju, jednakże wskazuje się również na rosnące znaczenie kapitału społecznego w społeczeństwach postindustrialnych, w sy-tuacji „spłaszczenia” struktur organizacyjnych.

Dotychczas nie przeprowadzono jeszcze w Polsce badań podejmujących problem kapitału społecznego heterogenicznych społeczności lokalnych i regionalnych. Kluczową kwestią w odniesieniu do pogranicza jest próba odpowiedzi na pytanie: czy zróżnicowanie etniczno-religijne, z jakim mamy do czynienia na pograniczu, jest ha-mulcem czy katalizatorem rozwoju społeczno – gospodarczego?

Do rozwoju koncepcji kapitału społecznego przyczynili się przede wszystkim P. Bourdieu, J. Coleman, R. Putnam i F. Fukuyama. Problematyka ta była podejmowana również przez polskich socjologów. Wymienić tu należy wkład P. Sztompki w studia nad zaufaniem społecznym, autorów pracy *Strategie i system wydanej pod redakcją A. Gیزی-Poleszczuk, M. Marody, A. Rycharda* [Strategie... 2000] oraz badań nad rozwojem lokalnym i regionalnym zrealizowanych przez zespół naukowców Wyższej Szkoły Zarządzania i Nauk Społecznych w Tychach pod kierownictwem M. Szczepańskiego [Kapitał społeczno-kulturowy... 2000; Cnoty i instytucje... 2001].

W literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele definicji kapitału społecznego. Większość analiz podkreśla jego dwuaspektowy charakter: kapitał społeczny tworzą struktury relacji społecznych (w tym uczestnictwo jednostek w grupach i organizacjach) oraz wartości i normy określające charakter współdziałania społecznego. To czy członkowie danej społeczności potrafią współdziałać dla osiągnięcia wspólnego celu, a zatem poziom kooperacji wyznaczony przez struktury relacji społecznych, zależy od podzielanych norm i wartości, na bazie których tworzy się społeczne zaufanie.

W ujęciu Roberta Putnama, który wniósł największy wkład w rozwój badań nad kapitałem społecznym, pojęcie to dotyczy *takich cech organizacji społeczeństwa, jak zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa ułatwiając skoordynowane działania* [Putnam 1995, s. 258].

Alejandro Portes, który badał kapitał społeczny środowisk imigrantów w Stanach Zjednoczonych, definiuje go jako możliwość mobilizacji i /lub rozporządzania zasobami dostępnymi aktorom społecznym na mocy uczestnictwa w sieciach i szerszych całościach społecznych [Portes 1995, s. 12]. Przy czym przez zasoby rozumiemy tu pewne dobra materialne bądź symboliczne, które zmobilizowane w określonym kontekście rynkowym przyczynić się mogą do generowania określonych zysków dla aktorów społecznych. Zasoby społeczne, w odróżnieniu od osobistych, stanowiących podstawę kapitału ludzkiego, nie pozostają w bezpośrednim posiadaniu lub rozporządzaniu danej jednostki. Osadzone są w strukturach relacji społecznych, a dostęp do nich możliwy jest poprzez sieć relacji, których stroną jest dany aktor społeczny.

Kapitał społeczny funkcjonuje w rozmaitych formach, na różnych poziomach życia społecznego i w wielu jego sferach. Jego podstawę może stanowić zarówno miejsce pracy (struktura formalna), jak i rodzina, grupa przyjaciół (struktura nieformalna). Kapitał społeczny może się tworzyć na bazie istniejących struktur organizacyjnych bądź tworzonych spontanicznie dla realizacji określonego zadania, zaspokojenia pewnej potrzeby. W wymiarze strukturalnym podstawowe znaczenie dla generowania kapitału społecznego mają następujące układy relacji społecznych: struktury pokrewieństwa, wspólnoty sąsiedzkie i zbiorowości lokalne, sektor organizacji pozarządowych, wspólnoty religijne.

Kapitał społeczny jest wytwarzany i podtrzymywany poprzez interakcje i stosunki społeczne. Warunkiem wstępnym owych interakcji jest pewna wspólnota wartości i norm, których zgeneralizowanie umożliwia współpracę aktorów społecznych i rozwiązywanie dylematów wspólnego działania. Podstawowe znaczenie mają: zaufanie uogólnione (*generalized trust*), które obejmuje swym zasięgiem osoby nieznane, oraz odwzajemnianie uogólnione, o którym mówimy wówczas gdy wymiana dóbr lub usług między aktorami społecznymi nie ma charakteru bezpośredniego i natychmiastowego rewanżu, lecz opiera się na przeświadczeniu, iż zostaną one wynagrodzone w przyszłości [Putnam 1995, s. 266-267].

Klimat społeczny ważny dla funkcjonowania kapitału społecznego tworzą ponadto takie wartości jak: uczciwość, pracowitość, wywiązywanie się z obowiązków, zainteresowanie sprawami publicznymi, orientacja na dobro wspólne, tolerancja, niski poziom korupcji, umiejętność rozwiązywania konfliktów, poczucie wpływu na sprawy publiczne, optymizm społeczny.

Zyski, jakie wysoki poziom kapitału społecznego przynosi inwestującym aktorom społecznym, grupom i społecznościom są następujące:

- kapitał społeczny zmniejsza koszty transakcji umożliwiając współpracę bez zawierania formalnych kontraktów między aktorami;
- stanowi swego rodzaju zabezpieczenie podejmowanych działań zapewniając wsparcie w razie niepowodzenia, kryzysu (w ten sposób wspiera innowacje społeczne);
- ułatwia przepływ informacji i innowacji niezbędnych dla przeprowadzenia pewnych transakcji;
- zmniejsza ryzyko związane z działaniem kolektywnym (pasożytnictwo społeczne) zwiększając potencjalne koszty wyłamania się z transakcji;
- sprzyja powstawaniu mocnych norm wzajemności (w sieci wpisane są wcześniejsze sukcesy osiągnięte dzięki współpracy, które mogą służyć jako określony kulturowo wzór przyszłej współpracy);
- wpływa korzystnie na samopoczucie aktorów społecznych.

Kapitał społeczny społeczności heterogenicznych

Jakie szczególne zmienne określają poziom kapitału społecznego społeczności heterogenicznych? Danych dostarczają nam badania realizowane w Stanach Zjednoczonych. Alejandro Portes i Julia Sensenbrenner w swoich analizach dotyczących kapitału społecznego środowisk imigrantów wyróżniają cztery typy istotnych ekonomicznie oczekiwań co do działalności grupowej. W wymiarze motywacji instrumentalnej są nimi: odwzajemnianie transakcji (*reciprocity trans-actions*), oparte na normach wzajemności i oczekiwaniu uzyskania określonych korzyści na bazie wyświadczonych wcześniej usług, bądź udzielonych dóbr i narzucone zaufanie (*enforceable trust*), wyznaczone przez długoterminowe korzyści z przynależności grupowej. W wymiarze motywacji o podłożu natury moralnej oczekiwania oparte są o: internalizację wartości (*value introjection*) poprzez proces socjalizacji oraz ograniczoną solidarność (*bounded solidarity*) jako reakcję na wspólne zagrożenie dotykające określoną grupę ludzi [Portes, Sensenbrenner 1993, s. 1322-1327].

Na szczególną uwagę i wyjaśnienie zasługują dwa z wymienionych typów: ograniczona solidarność i narzucone zaufanie. Ograniczoną solidarność kształtują zmienne sytuacyjne związane z poczuciem zagrożenia, określone przez stopień inności względem szerszej społeczności. Rodzi się wówczas poczucie „my” wśród osób doświadczających danej sytuacji, bądź utożsamiających się z innymi o podobnych cechach społecznych.

Rodzi typ oczekiwań - narzucone zaufanie, dotyczy wewnątrz-wspólnotowej zdolności kontroli społecznej, czyli funkcjonowania określonych sankcji związanych z członkostwem w grupie. Na tej płaszczyźnie oparte są zasady

funkcjonowania kredytów i pożyczek względem osób należących do tej samej wspólnoty etnicznej (*coethnics*). Osoba, która złamie oczekiwania grupowe związane z funkcjonującymi we wspólnocie umowami, naraża się na wykluczenie ze wspólnoty, a przynajmniej z przyszłych wspólnych transakcji.

Ciekawą analizę wykorzystania kapitału społecznego, bazującego na strukturach pokrewieństwa i przynależności etnicznej, odnajdujemy w pracy Claire Wallace: *Inwestowanie w kapitał społeczny: problem drobnego handlu transgranicznego w postkomunistycznych krajach Europy Środkowej* [Wallace 1999, s. 751-770]. Artykuł dotyczy pierwszych lat po transformacji systemowej i podejmuje kwestię minimalizowania ryzyka związanego z handlem poprzez inwestowanie w kapitał społeczny w sytuacji braku formalnych praw i zabezpieczeń, które jednoznacznie regulowałyby tę sferę.

Udział we wspólnotach etnicznych pozwala na dostęp do pewnych dóbr materialnych i symbolicznych zamkniętych dla osób z zewnątrz. Może narzucać preferencje dla *coethnics* w transakcjach ekonomicznych, poszukiwaniu pracy, dostępie do informacji. Z drugiej jednak strony może hamować dalszy rozwój poprzez zbyt duże oczekiwania wobec osób, które odniosły sukces, wedle zasady: im wyższy poziom kapitału społecznego stworzonego na podstawie ograniczonej solidarności i narzuconego zaufania, tym większe partykularne żądania wobec tych, którzy odnieśli sukces rynkowy oraz większe ograniczenia indywidualnej działalności [Portes 1995, s. 1341].

Sytuacja ta odzwierciedla szersze zjawisko „miniaturyzacji moralnej” opisane przez Fukuyamę: *ludzie wprowadzie nadal biorą udział w życiu i działaniu grup, ale te grupy stały się mniej miarodajne i tworzą mniejszy zakres zaufania. W sumie zatem w społeczeństwach jest dzisiaj mniej wspólnych wartości, więcej natomiast rywalizacji pomiędzy grupami* [Fukuyama 2000, s. 53]. Z punktu widzenia korzyści całej społeczności, np. regionu pogranicza, o pozytywnych efektach kapitału społecznego możemy mówić wówczas, gdy istnieje zarówno wewnątrz, jak i międzygrupowy wysoki poziom zaufania i powiązań aktorów społecznych. Szczególne znaczenie w wytwarzaniu i podtrzymywaniu kapitału społecznego w sytuacji pogranicza będą miały takie grupy, organizacje, ruchy społeczne, które działają na rzecz szerszej społeczności i obejmują swym zasięgiem i członkostwem jednostki o zróżnicowanych cechach społecznych. Ten typ relacji Putnam określa mianem *bridging social capital*. Połączenia pomiędzy poszczególnymi kręgami społecznymi, określane mianem mostów, bądź *slabych więzi*, w terminologii Granovettera, umożliwiają dyfuzję innowacji i dostęp do istotnych informacji. Na przeciwległym krańcu znajdują się grupy homogeniczne, zorientowane tylko na własnych członków, czyli tworzące *bonding social capital* [Putnam 2000, s. 22-24].

W sytuacji pogranicza ważne jest zatem istnienie zasad uogólnionej wzajemności i zaufania wśród mieszkańców badanego obszaru, niezależnie od różnic pochodzenia, religii, a także wynikające z nich rozbudowane kontakty i współpraca różnych grup ludności. Niezbędny jest pewien stopień integracji kulturowej, normatywnej, komunikatywnej i funkcjonalnej mieszkańców, co nie oznacza niwelowania wszelkich różnic kulturowych, lecz kształtowanie się pluralistycznej jedności i uczenie się społecznego współżycia.

W jaki sposób tworzy się owa kultura zaufania? Czy w społecznościach heterogenicznych wystarczającym jej źródłem i bazą są nieformalne interakcje różnych grup ludności, czy też konieczne jest współdziałanie ze strony władz i organizacji pozarządowych? Zdaniem Knighta złożony charakter różnic dzielących społeczności heterogeniczne, rozbieżności dotyczących nie tylko odmiennych interesów, ale też samego sposobu definiowania dobra wspólnego w odmiennych kręgach i grupach kulturowych, wymaga wsparcia prawnego i instytucjonalnego w tworzeniu i podtrzymywaniu uogólnionych norm i zaufania społecznego [Knight 2001, s. 362].

Znaczenie kapitału społecznego dla rozwoju społeczności lokalnych i regionalnych skłania do podjęcia tego typu badań na gruncie polskim. Sytuacja pogranicza pozwala na dodatkowe prześledzenie wpływu jaki na poziom kapitału społecznego wywiera zróżnicowanie etniczno - religijne ludności. Właściwe byłoby równoczesne prze-analizowanie kapitału kulturowego, gdyż w sytuacji pogranicza obie kategorie są ze sobą ściśle związane. Interesująca byłaby także możliwość porównania wyników badań, poziomu i specyfiki kapitału społecznego pogranicza z innymi regionami Polski. Dysproporcje w rozwoju społeczno - gospodarczym naszego kraju skłaniają do podjęcia badań wzorowanych na włoskim projekcie Roberta Putnama.

Akcesja Polski do Unii Europejskiej stwarza dodatkowe wyzwania i potrzebę nowych badań i analiz społecznych. Struktury zaangażowania obywatelskiego, sektor pozarządowy, przeciwdziałanie takim patologiom społecznym jak korupcja, tworzenie kultury pracy - wszystkie te problemy związane bezpośrednio ze sferą kapitału społeczno - kulturowego wyznaczać będą w istotnym stopniu charakter naszego przyszłego członkostwa. Analizy kapitału społecznego podejmują ważny problem poczucia podmiotowości obywateli i jego znaczenia dla szeroko rozumianej aktywności społecznej. W perspektywie pogranicza istotne jest to, na ile zamieszkujące ten obszar grupy mniejszościowe czują się pełnoprawnymi członkami wspólnoty regionalnej i państwowej.

Pogranicze jako kategoria analizy i rzeczywistość społeczna wykracza w sposób naturalny poza ramy granic państwowych. W perspektywie wejścia Polski do Unii Europejskiej istotnym aspektem funkcjonowania regionów pogranicza

będzie zapoczątkowana już przed akcesją współpraca transgraniczna. Kapitał społeczny wydaje się być istotnym ogniwem określającym szanse i intensywność tejże współpracy, wspierania nowych inwestycji w różnych regionach Polski. Przy czym trzeba podkreślić szczególny wymiar wschodniego pogranicza, które po naszej akcesji do UE stanowić będzie jej przyszłą granicę.

Bibliografia

Cnoty i instytucje...(2001)

Cnoty i instytucje obywatelskie w społeczności lokalnej, red. M.S. Szczepański, P. Rojek, Tychy.

Coleman J.S. (1998)

Social Capital in the Creation of Human Capital, „American Journal of Sociology”, vol. 94, Supplement: Organizations and Institutions, pp. 95-120.

Fukuyama F. (1995)

Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity, New York.

Fukuyama F. (2000)

Wielki Wstrząs. Natura ludzka a odbudowa porządku społecznego, Warszawa.

Granovetter M. (1973)

The Strength of Weak Ties, „American Journal of Sociology”, vol. 78, s.1360 – 1380.

Granovetter M. (1985)

Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, „American Journal of Sociology”, vol. 91, pp. 481 – 510.

Lin N. (2001)

Social Capital. A Theory of Social Structure and Action, Cambridge.

Kapitał społeczno-kulturowy...(2000)

Kapitał społeczno-kulturowy a rozwój lokalny i regionalny, red. M.S. Szczepański, Tychy.

Knight J. (2001)

Social Norms and the Rule of Law: Fostering Trust in a Socially Diverse Society, w: Trust in society, red. Karen S. Cook, New York, pp. 354- 373.

Nee V., Sanders J. (2001)

Trust in Ethnic Ties: Social Capital and Immigrants, w: Trust in Society, red. Karen S. Cook, New York, s. 374- 392.

Portes A. Sensenbrenner J.

Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action, „American Journal of Sociology”, vol. 98 no.6, pp.1320-50.

Portes A. (1995)

Economic Sociology and the Sociology of Immigration: A Conceptual Overview, w: The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship, red. A. Portes, New York.

Putnam R. (1995)

Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech, Kraków.

Putnam R. (2000)

Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community, New York.

Wallace C. (1999)

Investing In Social Capital: The Case of Small - Scale, Cross - Border Traders in Post-Communist Central Europe, „Journal of Urban and Regional Research”, vol. 23 (4), pp. 751- 770.

Woolcock M.

Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework, „Theory and Society”, vol. 27, no 2, pp.151 - 208.

Strategie...(2000)

Strategie i System. Polacy w obliczu zmiany systemowej, red. A. Giza - Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard, Warszawa.